

דילמת המחנה הממלכתי בישראל 2023

בסוף דצמבר, בעקבות הבחירות לכנסת ה־25 והקמת הממשלה ה־37, פרסם העיתונאי ישראל פריי ציוץ שזכה לתהודה והופץ ברשתות חברתיות רבות: רק מבקש לוודא שלא נשארו פה אחת ואחד שהולכים לקשקש מתישהו על "ממלכתיות". תם הטקס. אזרח טוב הוא בוגד. אדם טוב הוא אנרכיסט. ישראלי טוב הוא מתנגד שלטון. אל מול פאשיזם, אפרטהייד וחוקי עוול – האדמו"רים היחידים שלנו הם ערכי השוויון, הצדק, החמלה ואהבת האדם באשר הוא. לאורם נלך וננצח.

דבריו הם ביטוי חד וחזק של הלך רוח הרווח כיום בקרב מי שישראליות, ציונות וממלכתיות היו פעם בכת עינם.

*מסה זו מוקדשת לנאבקים למען הממלכתיות זה שנים, ולמי שהצטרפו עתה למאבק.

אורית קמיר

מרצה למשפט, תרבות ומגדר, פעילה חברתית ושותפה במרכז הישראלי לכבוד האדם. ספרייה ומאמריה עוסקים בכבוד האדם, סוגיות פמיניסטיות, משפט, תרבות וקולנוע והיבטים של התרבות הישראלית. בספרה שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם היא מנתחת את הציונות ואת הישראליות על תרבויותיהן.

בעת כתיבתם של דברים אלו הממלכתיות מעוררת בישראל סוגיות בוערות: האם יש בכלל משמעות לממלכתיות בחברה שסועה ומקוטבת, שחלקים בה דוגלים בהשקפות עולם ליברליות-הומניות וגם ממלכתיות, אך מי שנבחרו בבחירות דמוקרטיות מציגים חזית אנטי-ממלכתית? מה משמעותה של ממלכתיות במצב זה? האם היא פוליטית או אפוליטית? ובמישור המעשי: האם הציבור הליברלי צריך לדבוק בממלכתיות במצב עניינים זה? אם כן – באיזה מובן? ואם לא – במה עליו להמירה? ברשימה קצרה זו אשתמש בתפיסת הממלכתיות של בן-גוריון כפריזמה לבחינת התפתחותה של הזירה הציבורית בישראל. הצגת הדברים נועדה לסייע בהתמודדות עם השאלות שהצגתי.

פרופסור ניר קידר, החוקר ומציג את תפיסת הממלכתיות של בן-גוריון, קובע כי היא מכילה שלושה יסודות השלובים זה בזה לבלי הפרד:

1. הכרה בקדימות המדינה: האינטרס של המדינה קודם לאינטרסים מגזריים או אישיים; למדינה מונופול על הפעלת כוח בתחומה; המדינה "היא הזירה הראשית שההכרעות הערכיות המרכזיות של החברה מתקבלות בה".¹
2. מחויבות לערכיה ולהתנהלותה של מדינת החוק המודרנית: החלת שלטון החוק על כולם באופן שוויוני; הבטחת מנהל תקין הפועל על פי חוק לטובת הכלל, ולא לטובת בעלי הכוח; הבטחת שוויון חירותו של כל אזרח וזכויות האדם שלו; שיתוף כלל האזרחים, ללא הבדל מגזרי, בתרבות הדמוקרטית שהמדינה מבטיחה.
3. פיתוח מודעות אזרחית של שייכות, נאמנות ושותפות של כלל הציבור כלפי המדינה; הטמעת השייכות למדינה בזהותם של אזרחיה.

בן-גוריון פיתח חזון אידאולוגי זה בתקופה שקדמה להקמת המדינה ובעשור הראשון לקיומה, וייעד אותו להחליף את המחויבות הרחבה להגמוניה של התנועות המגזריות. במקום מחויבות לתנועת העבודה ולערכיה, לבית"ר

ולערכיה, לקהילה החרדית ולערכיה, לציונית הדתית ולערכיה - הוא רצה לעודד מחויבות אזרחית רחבה למדינה ולערכיה. כדי לקדם חזון ממלכתי זה לא היסס בן-גוריון לפגוע בתנועות השונות, ובייחוד במוסדותיו החברתיים של השמאל בישראל, שהיה המחנה הגדול, החזק והמגובש ביותר בתקופת היישוב ובשנים שלאחר הקמת המדינה. כך, בהקשר החינוכי, "זרם העובדים היה למעשה זרם החינוך היחיד שפורק לחלוטין, ואילו הזרם הדתי והזרם הכללי מוזגו בשלמות לתוך מערכת החינוך הממלכתית".² כתוצאה מכך, המגזר הסוציאליסטי, כלומר השמאל הישראלי, פורק יותר מכל האחרים מזהותו המגזרית ואולץ לאמץ את הממלכתיות.

במהפך הפוליטי שהתחולל בשנת 1977 איבדה תנועת העבודה את השלטון לאחר שהחזיקה בו מאז הקמת המדינה, ומפלגת הימין, חרות, בראשותו של מנחם בגין, תפסה את השלטון עם הליברלים שעמם הקימה את גח"ל. אף שבן-גוריון ובגין היו יריבים פוליטיים מרים, תפיסת הממלכתיות המוצהרת של בגין - וכוודאי זו של הליברלים - עלתה בקנה אחד עם זו של בן-גוריון. כמו בן-גוריון, גם בגין החזיק בתפיסת עולם רפובליקנית-דמוקרטית מוררנית המתגלמת ברעיון הממלכתיות.³ מחויבותו של הימין לממלכתיות, עם אובדן האוטונומיה התנועתית של השמאל וזניחת הסוציאליזם לטובת קפיטליזם סוציאלי-דמוקרטי, סייעו לחלקים גדולים בשמאל הישראלי להשלים עם דחיקתו מן השלטון ולקבל את שלטון הימין. דומה שהממלכתיות שיחקה תפקיד חשוב בתהליך זה ואפשרה למי שהיו שמאל להתמזג עם הימין השליט, להיטמע בתוכו במרבית ההקשרים הציבוריים ולהפוך עמו ל"מרכז ממלכתי" גדול.

עם זאת, בגין וממשיכי דרכו לא מחלו למגזר הסוציאליסטי של תנועת העבודה על תקופת שלטונו. הם האשימו אותו באפליה כלפי מי שלא השתייך אליו, בהתנשאות ובתחושת אדנות ביחס למדינה. המגזר מותג כ"אליטה אשכנזית", שראש החץ שלה הוא "הקיבוצים". למול מגזר אשם

זה, שמרבית חבריו תפסו את עצמם כנאמני הממלכתיות הישראלית, טופחה תודעת המגזר המקופח, שקיבל את השם "מזרחי", ובגין והליכוד הציגו את עצמם כמייצגיו.

בשנת 1982 הצטרפה לתמונה ש"ס, תנועה ספרדית-חרדית, שהציעה למגזר זה בית פוליטי בהנהגה מזרחית דתית, במקום ההנהגה האשכנזית הרפובליקנית-דמוקרטית של הליכוד. בבחירות של שנת 1999 זכתה ש"ס ב־17 מנדטים, שייצגו כ־15 אחוזים מקולות הבוחרים. תנועה זו לא הזדהתה עם ערכי המדינה המודרנית ומסגרה אותם כאשכנזיים וחילוניים. היא זיהתה את המדינה ואת הממלכתיות עם "האליטה האשכנזית" הבדלנית והדכאנית, ולכן הייתה חשדנית כלפיהן מלכתחילה. כשמנהיגה הפופולרי של התנועה, אריה דרעי, הועמד לדין והורשע בשנת 1999 בעברות שחיתות (שוחד, מרמה והפרת אמונים), רבים מתומכיו קיבלו את גרסתו שהמדינה רודפת את נציג המזרחים המנסים להשתלב בה ולמלא חלק פעיל בניהולה. רשויות אכיפת החוק הוגדרו כזרועה הארוכה של האליטה המנסה לשמר את כוחה ולדחוק את המקופחים מטה ואף החוצה. בשנת 2012, לאחר שריצה שנתיים מאסר בכלא, שב דרעי לעמוד בראש ש"ס, והוא ממשיך לעשות כן גם בשעת כתיבתם של דברים אלו, כעבור עשור. מפלגתו סולדת מכל מרכיביה של הממלכתיות הבן-גוריונית: המדינה על מוסדותיה, ובייחוד רשויות אכיפת החוק, נתפסים כפוליטיים, משרתי האליטה האשכנזית ועוינים למזרחים; לכן הם אויב. התרבות הדמוקרטית מוצגת כתרבות אשכנזית-חילונית המנוגדת לדרך התורה של מצביעי ש"ס, מתנשאת עליהם ומשפילה אותם; במקום תודעה של אזרחות פעילה ש"ס מעודדת לתודעה גאה של זהות מגזרית-מזרחית.

המגזר החרדי, שנהנה מן האוטונומיה הרבה שהעניקה לו המדינה, התנהל במשך מרבית שנות קיומה כמכונס בתוך עצמו והפגין אדישות כלפי המדינה וכלפי הממלכתיות. המגזר הציוני הדתי, לעומתו, שמר על כוחו, בין השאר

בעזרת זרם החינוך הממלכתי־דתי שהמדינה לא פירקה, אך גם השתלב בחברה הישראלית. בתוך כך פיתחה הנהגתו הרוחנית תפיסת ממלכתיות ייחודית שחלו בה תמורות דרמטיות.

הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב האשכנזי הראשי הראשון, היה בשנות השבעים של המאה ה־20 לאב הרוחני של הציונות הדתית.⁴ אף שנפטר 13 שנה לפני הקמת המדינה, הרב קוק הניח את היסודות לשלב הראשון בתפיסת הממלכתיות של המגזר הדתי־לאומי. לשיטתו ולשיטת בנו, הרב צבי יהודה, אמנם הציונות החילונית אינה שלמה מכיוון שאינה אמונית, אך היא השלב הראשון בגאולה המשיחית של עם ישראל. הציונים, למרות קלקוליהם, משיבים את יהודי אירופה מן הנאורות ומן האמנציפציה אל הלאומיות היהודית, ובכך הם מקדמים - אף שללא כוונה - את תכנית הגאולה האלוהית. לאחר שלב זה יבוצע וימצה את עצמו, ניתן וצריך יהיה לעבור לשלב הבא, שהוא השבת הרוח האמונית לאומה היהודית והפיכת הישות היהודית לישות הלכתית.

בעיני הרב קוק ותלמידיו - תחילה בישיבת מרכז הרב, ואחר כך בגוש אמונים ובציבור הדתי־לאומי הרחב - ממלכתיות פירושה כיבוד ההתארגנות הציונית - למרות חילוניותה - משום היותה "אתחלתא דגאולה". וכפי שאמר הרב יובל שרלו: "ממלכתי לכתחילה משמעו מי שרואה במדינת ישראל ראשית של צמיחת גאולה וישועה, ושמה בעצם הקמתה על אף חזונה החלקי".⁵ זו נכונות לסבול את החילוניות הציונית כל עוד היא משרתת את המטרה הגדולה של השבת עם ישראל לארצו ולתורתו. ממלכתיות זו מחייבת להתחשב ברצונו של רוב הציבור הישראלי היהודי ולא לנסות לכפות עליו עמדות יהודיות, אף אם הן מקרבות את הגאולה. היא נועדה לקרב את הזרם הדתי־לאומי לציבור הישראלי היהודי הרחב, ולאפשר לו "להתנחל בלבבות" ולהביא את הרגע שיהיה אפשר להשיג בו את הסכמת כלל הישראלים (היהודים) לבטל את המדינה החילונית ולהמירה במדינת הלכה.

מי שנחשב שופרה של תפיסה ממלכתית זו במאה ה־21 הוא הרב צבי ישראל טאו, רב אורתודוקסי פונדמנטליסט קיצוני, נשיא ישיבת הר המור ומנהיגן הרוחני של "ישיבות הקו" ושל מפלגת נְעָם. רבים מתלמידיו רואים בו את ממשיך דרכו הרוחנית של הרב קוק.⁶

בהשוואה לנוסחה של בן־גוריון, הממלכתיות הדתית־לאומית היא חסרה וחלקית. היסוד שהיא אינה מאמצת כלל הוא היסוד המהותי: קידוש ערכיה של המדינה המודרנית ותרבותה הדמוקרטית, לרבות מנהל תקין, ערכים הומניים אוניברסליים וזכויות אדם ומיעוטים. שני היסודות האחרים מתקיימים בה חלקית. יש בממלכתיות של הרב קוק הכרה בזכות המדינה להפעיל כוח, ויש גם תודעת מחויבות ונאמנות לישות המדינית. ואולם, יסודות אלו הם מותנים, זמניים ואינסטרומנטליים; כשהמדינה תמלא את תפקידה כממורו של משיח, בשפתם, היא תפנה את מקומה למדינת ההלכה שתקום תחתיה, ובכך תסתיים הממלכתיות. הדבקות במדינת ההלכה כבר תהיה מְרָגה אחרת, אמונית.

הזעזוע מרצח ראש הממשלה, יצחק רבין, בידי ישראלי דתי־לאומי בשנת 1995 חיזק את הממלכתיות בקרב זרם זה, והיא שרדה גם לאחר פינוי גוש קטיף בשנת 2005. ואולם, מאותה עת ואילך החלו הרב טאו ותלמידיו לשנות את טעמם ולסגת מן התפיסה הממלכתית.⁷ לשיטתם, התועבה והטומאה שבחילוניות הישראלית גברו עד כדי כך שכבר אי אפשר להשלים עם המדינה במתכונתה הנוכחית. שילובן של חיילות בתפקידים קרביים בצה"ל והכרה שיפוטית גוברת והולכת בזכויות להט"ב הובילו את "רבני הקו" לקבוע שהמדינה הישראלית החילונית הגיעה לשלב שבו נזקה רב מתועלתה, ולכן הגיעה העת לפעול להמרתה במדינת הלכה. לקראת סוף העשור השני של המאה ה־21, במקום לדבוק בממלכתיות המקבלת את החלטות המדינה, החלה הציונית הדתית למלא חלק פעיל בזירה הפוליטית כדי להביא את הציבור הישראלי היהודי להסכים

לכינונה של מדינת הלכה. המפלגה המייצגת מגזר זה ונקראת בשמו מכירה בקדימותה של המדינה כבעלת סמכות וכוח כדי להשתמש בסמכות ובכוח אלו כדי להחליף את התרבות הדמוקרטית של ישראל בשלטון יהודי אורתודוקסי הלכתי. יתר על כן, היא שוללת מכול וכול את התרבות הדמוקרטית הליברלית (או הרפובליקנית), המאפיין השני של הממלכתיות הבן-גוריונית, ומכריזה עליה מלחמה.

בשנת 2016, בתקופה שבה ויתר הרב טאו על הממלכתיות ופנה לפוליטיקה, הגישה הפרקליטות כתבי אישום חמורים נגד מי שהיה אז, והוא גם בשעת כתיבתם של דברים אלו, ראש ממשלת ישראל מטעם מפלגת הליכוד, בנימין נתניהו. מאותה עת זנח ראש הממשלה את הממלכתיות, שקודם ביטא כלפיה מחויבות, ויצא באופן ישיר ותקיף נגד רשויות המדינה, שאתן האשים ברדיפתו. כמו דרעי לפניו, נתניהו הבנה את עצמו כקרבן של "האליטות הישנות" וטען שהן רודפות אותו פוליטית באמצעות רשויות המדינה, בעיקר המשטרה, הפרקליטות ובתי המשפט. הוא הוסיף וטען את הטענה הפופוליסטית המוכרת שעובדי המדינה, "הפקידים" בשפתו, ובייחוד המשפטנים בשירות המדינה, מתכסים באצטלת הממלכתיות בשעה שהם למעשה "מדינה עמוקה" (deep state) השולטת במחשכים במקום נציגיו הנבחרים של הציבור. לפי גישה זו, רשויות המדינה הן אויב פנימי, אינן לגיטימיות, ויש לקעקען. נתניהו נוקט מאז אמצעים רבים להחליש את שלטון החוק ואת מערכת המשפט הישראלית הדנה אותו כנאשם בפלילים. במקום הממלכתיות שנטש הוא העלה על נס את עקרונן "המשילויות", שעל פיו, לשיטתו, נבחרו ציבור צריכים לשלוט ללא הגבלה וללא התערבות של משפטנים ושאר אנשי מקצוע. ההיסטוריון יהיעם ויץ קבע במאמר פובליציסטי כי "אפשר לקבוע באופן חד משמעי מה מקומו ההיסטורי [של נתניהו]: הוא קברן הממלכתיות"⁸. חלק ממי שהיו בעבר תומכי הימין הממלכתי, תומכים בנתניהו ואימצו גישה אנטי-ממלכתית זו.

בממשלה שהרכיב נתניהו לאחר הבחירות בנובמבר 2022, התלכדו יחדיו שלוש התפיסות האנטי־ממלכתיות שהתפתחו בישראל: התפיסה הפופוליסטית של ראש הממשלה ותומכיו, המתייחסת למוסדות המדינה כאל אויב חתרני ("מדינה עמוקה") שיש להביסו; התפיסה המגזרית של דרעי ותומכיו, המזהה את מוסדות המדינה עם האליטה האשכנזית הדכאנית שיש למגר; והתפיסה המשיחית של מפלגת הציונות הדתית, שלפיה תם עידן הממלכתיות, והגיעה העת לפרק את מדינת ישראל כדי להקים תחתיה מדינת הלכה. המפלגות החרדיות שבממשלה נותרו א־ממלכתיות.

בן־גוריון האמין שהממלכתיות היא המזור למגזריות, והיא תשמש דבק המלכד את כל חלקי הציבור הישראלי ותהיה מעין דת המדינה וכלל אזרחיה. בעת כתיבתם של דברים אלו, בראשית שנת 2023, כשמשלת ישראל מציגה קו אנטי־ממלכתי, הממלכתיות הבן־גוריונית מזהה עם מי שנתפסים כמגזר המתנגד לשלטון: אנשי "האליטה הישנה" הדבקים בישראל כדמוקרטיה ליברלית (או רפובליקנית) המחויבת לזכויות אדם, לשלטון החוק ולמנהל תקין. הממלכתיות נתפסת כעמדתו הפוליטית ה"שמאלנית" של המגזר, שלפני פירוקו בידי בן־גוריון היה תנועת העבודה.⁹ בנסיבות אלו דומה שהציבור המתנגד לשלטון החדש אכן מזהה את עצמו עם הממלכתיות הבן־גוריונית.¹⁰ המאבק הציבורי הסוער נגד ה"רפורמות" של הממשלה מחדר בקרב המשתייכים לציבור זה את מחויבותם לא רק למדינה כזירה ציבורית מרכזית, אלא גם לצביונה הדמוקרטי הליברלי (או הרפובליקני) ולאזרחות פעילה. חלקם מגדירים את המאבק כפוליטי וחלקם מדגישים שהוא ממלכתי, ולכן אינו מזהה פוליטית. בין כך ובין כך, ציבור שהיה עסוק בעשייה לביתו ואיבד עניין בממלכתיות נזעק להילחם עליה לנוכח איום מוחשי לחסלה. הוא מביע מחויבות למדינה כזירה המרכזית, לצביונה הנאור ולתודעה האזרחית. מנגד, יש בציבור זה מי שטוענים שבמצב הקיים, ההיאחזות בממלכתיות היא לא פחות מהתאבדות: אם הציבור הליברלי חפץ חיים, הוא חייב להשתחרר

מקסמה ולהתכנס סביב תודעה מגזרית. רם פרומן, יו"ר הפורום החילוני, מנושאי דגל זה, כותב כך:

הדרך היחידה שבה נוכל לשמר את ערכינו ולשרוד כאן היא להתנתק ולהתבדל. איש לא עושה זאת בחדווה. כולנו חונכנו על ממלכתיות, ערכות הדדית, סולידריות לאומית [...] לדבוק בממלכתיות כיום, במצב הנוכחי של מדינת ישראל, זו לא אצילות נפש, זה עיוורון מסוכן. כבר שנים אנחנו מנסים ללכת בתלם הזה, ומצבנו רק הולך ומידרדר. כיום, כשאנחנו על סף תהום, דבקות במלחמה הלא נכונה טוביל אותנו לאברון.¹¹

ברוח דומה, ישראל פריי, שדבריו הובאו בראש המאמר, רואה בממלכתיות גורם המשתק את המחנה הנאור ומונע ממנו להילחם מלחמה פוליטית על ערכיו, שכבר אינם ערכי המדינה. עמדה דומה משמיע עיתון הארץ, התוקף במאמר מערכת את השימוש בממלכתיות כססמה ריקה המחפה על הימנעות מנקיטת עמדה: "בשם הממלכתיות, שמתורגמת אצל הרצוג לשיבה מנותקת על הגדר ולהפרכת סממאות על סימטריה מדומיינת, הנשיא - בתגובתו המופרכת - נותן יד לריסוק 'הממלכה' עצמה".¹²

בעת כתיבתם של דברים אלו נראה שמרבית הציבור הממלכתי בישראל נחוש להיאבק על מימוש הממלכתיות הבן-גוריונית. במובן זה, זו אולי שעתה היפה ככל תולדותיה. אם המאבק לא יעלה יפה, ייתכן שחלקים גדלים והולכים בקרב ציבור זה יבחרו לוותר על המדינה כזירה מרכזית ולהתכנס למגזר אוטונומי ככל האפשר. הם יקימו מחדש זרם חינוך עצמאי, ידרשו מסלולי שירות נפרדים בצבא ויסתגרו באזורים גאוגרפיים (תל אביב רבתי) ובתחומי תרבות וכלכלה אוטונומיים. לא בכדי פרסם עיתון הארץ, המזוהה עם מתנגדי הממשלה, כתבת מוסף גדולה שכותרתה "פדרציה, קנטונים, אוטונומיות: פתאום כולם מדברים על חלוקת הארץ".¹³ ייתכן שהמגזר שבן-גוריון הקריב על מזבח הממלכתיות ישוב לזהותו המגזרית, אף אם הפעם לא כמגזר הגמוני, אלא כמיעוט.

- 1) ניר קידר, ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן-גוריון, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ויד יצחק בן-צבי, קריית שדה בוקר וירושלים 2009, עמ' 88.
- 2) שם, עמ' 96.
- 3) קידר מדגיש את הקשר העמוק בין תפיסת הממלכתיות של בן-גוריון ובין מה שמכונה כיום התפיסה הרפובליקנית-הדמוקרטית המודרנית. ראו שם, עמ' 10.
- 4) גרעון ארן מדגיש שאימוצו של הרב קוק על ידי המגזר הדתי-לאומי התרחש מאוחר והושלך רטרואקטיבית, ראו גרעון ארן, קוקים: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו, כרמל, ירושלים 2013, עמ' 117. פסקות אלו נשענות על מחקר.
- 5) הרב יובל שלרו, "ממלכתי לכתחילה", הצפה, 2006.16.4.
- 6) להצגת משנתן של "שיבות הקר" של הרב טאו ראו: יאיר נהוראי, המהפכה השלישית: עקרונות המשנה המשיחית, החותרת להפוך את ישראל למדינה יהודית שהתורה חוקתה - וכיצד מונחלים ערכיה, הוצאה עצמית, 2022.
- 7) לניתוח שלב זה ראו: מורדי מילר, "הקלטות חושפות את תוכניתו של אבי מעוז להפוך את ישראל למדינת הלכה", הארץ, 2023.11.1.
- 8) יחיעם ויץ, "ביבי נגד בנימין: נתניהו הוא קברן הממלכתיות", שם, מדור דעות, 2022.12.18.
- 9) עם מחנה זה נמנים גם מי שהשתייכו לליכוד כשהיה ממלכתי ולא השתלבו במגמה הפופוליסטית שנתניהו מוביל. שמות מוכרים המייצגים מחנה זה הם בנימין בגין, דן מרידור, ציפי ליבני ולימור ליבנת.
- 10) גישה זו מתכתבת עם החלטתו של הרמטכ"ל לשעבר, אביב כוכבי, לאמץ בשנת 2022 את הממלכתיות הבן-גוריונית ולקבוע במסמך "רוח זה"ל" כי "זה"ל הוא צבא העם, צבא ממלכתי, הנתון למרות החוק והממשלה. חיילי זה"ל יפעלו כשרק המשימה, ערכי זה"ל וביטחון המדינה ראשונים לנגד עיניהם ויעשו זאת בישרה, בענייניות ובייצוגיות", מתוך: מאיר אלדן ואסא כשר, "ממלכתיות נוסח זה"ל", INSS המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2022.1625 <https://www.inss.org.il/he/publication/stateliness/>, (2022) 1625.
- 11) (אוחזר ב־15.6.2023). הכותבים מותחים ביקורת נוקבת על היבטים רבים של הממלכתיות ה"זה"לית החדשה. ראו גם דני סטטמן, ממלכתיות, הרתה ודתיים בצה"ל, מחקר מדיניות 139 של המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2019, עמ' 11, <https://www.idi.org.il/>, (אוחזר ב־15.6.2023).
- 11) רם פרומן, "התנתקות של החילונים היא צו השעה", הארץ, מדור דעות, 2022.12.28.
- 12) מאמר מערכת, שם, 2023.15.1.
- 13) כותרת המשנה היא "ישראל ויהודה? מחוות עצמאיים בנוסח שוויץ? על רקע ההפיכה, רבים סבורים שבמצב הקיים אי אפשר להמשיך. גל של יוזמות חדשות בא להציע פתרונות". איתי משיח, "פדרציה, קנטונים, אוטונומיות: פתאום כולם מדברים על חלוקת הארץ", שם, מוסף סוף השבוע, 2023.4.27. בשעת כתיבתם של דברים אלו מעטים בציבור מכירים את היוזמות ומוכנים לתמוך בהן, אך יש מי שמפתחים אותן במחשבה שיומן יגיע.